

Hilma af Klint

Schilderijen van een ander universum

Occulte inspiratie van het modernisme begin 20ste eeuw

Kris Huygen

Nog voor de eerste Wereldoorlog probeerden beeldende kunstenaars andermaal te breken met de 'geconsacreerde' schilderkunst, ze wilden een radicale andere richting uit en gingen op zoek naar een 'nieuwe (vierde?) dimensie'. Op de Internationale Tentoonstelling van Moderne Kunst in New York in 1913, werd duidelijk dat deze nieuwe kunst niet langer 'figuratief' wilde beelden. Spiritisme en theosofie boden sommigen van hen een esoterisch draagvlak in hun 'queste'. Een van die eerste 'abstracte' kunstenaars was de Zweedse Hilma af Klint.

HILMA AF KLINT, SCHILDER, MEDIUM, THEOSOOF, ANTROPOSOOF

Toen Hilma af Klint (1862-1944) op het einde van de Tweede Wereldoorlog stierf, bestond haar nalatenschap uit meer dan 1200 (!) schilderijen en tekeningen (deels in grote formaten) en ca. 150 notitieboeken. In haar nota-boek uit 1932 had ze gestipuleerd dat haar schilderijen pas 20 jaar na haar dood mochten gezien worden. Uiteindelijk zou het pas 1986 worden, voor haar werk (samen met dat van o.a. Kandinsky en Mondriaan) voor een eerste keer aan het publiek werd getoond op de tentoonstelling *The Spiritual in Art: Abstract Painting 1890-1985* in het Los Angeles County Museum of Art.

Die tentoonstelling kwam in 1987 naar het Gemeentemuseum in Den Haag. In 2010 liep, andermaal in Nederland, de tentoonstelling *De geheime schilderijen van Hilma af Klint*, in het Museum voor Moderne Kunst in Arnhem. Maar pas in de lente van 2013 werd af Klint beter bekend toen het Zweedse *Moderna Museet* (Zweeds Nationaal Museum voor Moderne Kunst) in Stockholm een grote overzichtstentoonstelling hield van haar werk *Hilma af Klint – a Pioneer of Abstraction*. Die tentoonstelling reisde daarna door naar Hamburg, Berlijn, Malaga, Louisiana, Kopenhagen, Oslo en Tallin.

In 2016 liep er een solotentoonstelling in de *Serpentine Gallery* in Londen en in oktober 2018, als klap op de vuurpijl, de massaal bezochte tentoonstelling *Hilma af Klint: Paintings for the Future*, in het *Solomon R. Guggenheim Museum* in New York. In 2020 organiseerde het *Moderna Museet*, andermaal een tentoonstelling, ditmaal in Malmö, *Hilma af Klint, Artist, Researcher, Medium*. Werk van Georgiana Houghton en Hilma af Klint was te bewonderen tot 23/08/2021 in het *Centre Pompidou* Parijs in de tentoonstelling *Elles font l'abstraction*. Uiteindelijk werd het 2023 voor het Belgische publiek een klein aantal van haar werken (waaronder één van de *Altarpieces*) te zien kreeg, binnen het kader van *Swedish Extasy*, tentoonstelling die van 15 februari tot 21 mei liep in de Bozar in Brussel. Hilma af Klint droomde van een spiraalvormig gebouw voor haar *Schilderijen voor de Tempel* met maar liefst 193 werken. De Tempel bleef een denkbeeldige creatie tot 2023. Bozar greep terug naar haar notitieboekjes en liet voor de tentoonstelling een VR-installatie ontwerpen door Stolpe Publishing en Acute Art. De virtuele beelden dompelen je gedurende een tiental minuten echt onder in de wonderlijke ruimte van haar werk, ontroerend culminerend in de gouden zon van het Altaar.

Af Klints volledige nalatenschap is thans in het bezit van de *Hilma af Klints Verk*, stichting opgericht in 1972 door haar neef en erfgenaam, de zeevaart officier Erik af Klint, en eerst beheerd door diens zoon Johan af Klint en sinds 2016 door kleindochter Ulrika af Klint. Eind jaren zestig had Erik af Klint de collectie aangeboden aan het *Moderna Museet*, maar dat was toen niet geïnteresseerd.

Tot vandaag stipuleren de statuten van de stichting dat de meerderheid van de bestuursraad uit leden van de Zweedse Antroposofische Vereniging (in Järna, nabij Stockholm) moet bestaan. Er bestaan trouwens plannen om in Järna een nieuw tentoonstellingscentrum voor haar werk te bouwen.

EEN BEGAAFD SCHILDER VAN LANDSCHAPPEN, PORTRETTEEN, BOTANISCHE EN VETERINAIRE AFBEELDINGEN

Maar wie was eigenlijk deze Hilma af Klint? Ze werd geboren op 26 oktober 1862 in het Karlsberg slott in Stockholm, als de dochter van een rijke Protestantse scheepskapitein/wiskundige. Vanaf 1880 volgde ze er tekenles aan de *Tekniska skolan* en tussen 1882-1887 aan de Zweedse *Koninklijke Academie voor Schone Kunsten*. Na het succesvol beëindigen van haar studies, kreeg ze

een studio van de Academie die ze deelde met twee andere studentes. Ze vestigde zich als begaafd schilder van naturalistische landschappen, portretten en botanische afbeeldingen.

In de jaren 90 ondernam ze een aantal tekenreizen naar het buitenland en bezocht Noorwegen, Zuid-Nederland en in België het Middeleeuwse Brugge. De symbolistische schrijver Georges Rodenbach had in 1892 met zijn *Bruges-la-Morte* dit middeleeuws stadje op de kaart gezet. Ze maakte er een potloodschets van een brug op de Brugse reien, met op de achtergrond de kathedraal en het Belfort.

In de zomer van 1900 werkte ze op het Veterinair Instituut van Stockholm en maakt er samen met Anna Cassel 168 illustraties voor een tekstboek van Prof. Johan Vennersholm over gespecialiseerde operaties op paarden. In 1903 bezocht ze opnieuw Duitsland. Af Klint kwam uit een protestantse familie en in dat jaar maakte ze o.m. een schets van het *Kasteel van Wartburg* in Eisenach, Thüringen, waar Martin Luther in 1521 bescherming had gekregen van keurvorst Frederik van Saksen na zijn veroordeling door het verdrag van Worms en waar hij het Nieuw Testament uit het Grieks in het Duits vertaalde. In 1903 bezocht ze ook een aantal Italiaanse kunststeden.

DE SPIRITISTISCHE SEANCES VAN DE FEM (DE VIJF)

Maar al vanaf 1879 nam ze deel aan spiritistische séances. Spiritisme is een geloof dat stelt dat de mens na zijn dood als geest voortleeft en dat men in staat is met overleden mensen te communiceren. Dit contact gaat meestal via de tussenkomst van een medium. In 1889 werd af Klint lid van de Zweedse Loge van de Theosofische Vereniging. In 1896 vormde ze samen met vier andere vrouwelijke kunstenaars de spiritistische groep *De Fem*. De andere vrouwen waren Anna Cassel, Sigrid Hedman, Cornelia Cederberg en haar zuster Mathilde Nilsson. Nilsson gaf tussen 1891 en 1922 het tijdschrift *Efterät? Tidskrift för Spiritism och darmöd beslätade ämnen* (*Hierna? Tijdschrift voor Spiritisme en hiermee verwante Onderwerpen*) uit.

Door middel van spiritistische séances verkenden De Vijf tussen 1898 en 1907 de mystieke wereld, die voor hen buiten de 'dagelijkse realiteit' bestond. Tijdens hun wekelijkse bijeenkomsten maakten ze contact met zogenaamde 'spirituele wereldleiders (*Högas*)'. Ze gebruikten hierbij o.a. automatisch schrift, lang voor de

surrealisten dat in de late jaren twintig zouden doen, en legden systematisch hun bevindingen vast in notitieboekjes. Ze bestudeerden o.m. de *Geheime Leer* van Helena Blavatsky en *The Invisible Helper* van Charles W. Leadbeater. Af Klint beschouwde dit als haar 'Tijd van Voorbereiding'. Die séances waren deels ook geïnspireerd op Rozenkruisers-Christelijke traditie, en begonnen met gebeden en een lezing uit de Evangelies.

DE SCHILDERIJEN VOOR DE TEMPEL

In 1904 kreeg af Klint via haar spirituele meester Amaliel de opdracht om schilderijen te maken op het 'astraal niveau' om de 'onsterfelijke aspecten van de mens' weer te geven en om de kennis van de Eenheid van het Bestaan te schilderen. En dus begon zij haar *Målningarna till Templet (Schilderijen voor de Tempel)*. Het werden tien reeksen van in totaal 193 werken, geschilderd in twee periodes: de reeksen I tot VII tussen 1906-1908 (111 werken) en de reeksen VIII tot X tussen 1912-1915 (82 werken).

Reeks I *Urkaos (Oerchaos)* zijn 26 schilderijen hoofdzakelijk in blauw en

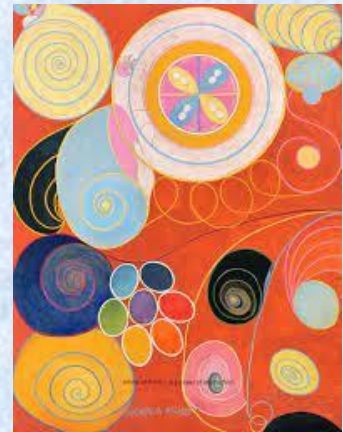

groen, waarin ze de letters 'u' en 'w' verweeft, symbolen voor respectievelijk de spirituele en de materiële wereld. Ook de kleuren hebben een symbolische betekenis: blauw voor het vrouwelijke, geel voor het mannelijke en groen voor de versmelting van de twee.

Volgden de *Eros* reeks II (in roze) en de reeks III *Schilderijen van Grote Figuren*.

In 1907 schildert ze reeks IV, *De tio största (De Tien Grootste)* een uitbeelding van de cyclus van het leven van de mens. In de twee eerste werken (op donkerblauwe achtergrond) de Kindertijd, in nummer 3 (hiernaast) en 4 op oranje achtergrond de Jeugd, nummers 5 tot 8 op paarse achtergrond de Volwassenheid en de laatste twee in zachtroze de Ouderdom.

Vooral biomorfe, florale motieven hebben in deze reeks de bovenhand, behalve nummer 10 dat duidelijk meer geometrisch abstract is, door de vier vierkanten, elk gerasterd in 9 delen. Van al haar werk is deze reeks IV van *De Tien Grootste* (ongeveer 2.3 op 3 meter) misschien wel het meest toegankelijk voor een hedendaagse kijker zonder esoterische voorkennis. Ze doen denken aan motieven gebruikt door Zweedse stofontwerpers van de late sixties. De werken waren zo groot dat af Klint ze horizontaal op de grond moest schilderen, niet op een schildersezel. Ze dragen nog voetsporen .

In 1908 werkt ze reeks V *Sjustjärnan (De Zeven Sterren)* en reeks VI *Evolutien (Evolutie)* af, zestien werken, waarvan de eerste twaalf menselijke, vooral mannelijke figuren voorstellen, en de laatste vier duidelijk abstract worden. Ten slotte maakte ze *De Zevenpuntige Ster/WUS* (reeks VII). Het is heel moeilijk om deze schilderijen te beschrijven, waarvan sommige zuiver niet-figuratief, geometrisch abstract zijn, maar andere duidelijk herkenbare menselijke, dierlijke en florale motieven verweven in bijna caleidoscopische kleurvlakken.

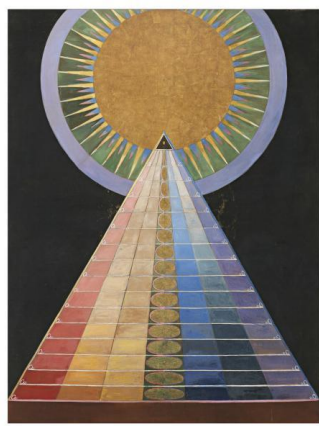
BEZOEK VAN RUDOLF STEINER

Rudolf Steiner, dan nog Algemeen Secretaris van de Duitse tak van de Theosofische Vereniging, bezoekt datzelfde de studio van af Klint. (Steiner zou zich later afscheuren van de Theosofen en in 1912 zijn Antroposofische Beweging oprichten). Steiner staat kritisch tegenover haar spiritistische werkwijze en kan haar werk niet echt waarderen. Blavatsky had eerder in haar geschriften al gewaarschuwd voor het gevaar van het 'oproepen van geesten'; voor haar hadden die niets met de geest van overledenen te maken, maar waren ze een tussenkomst van plaaggeesten uit het astraal niveau.

Voor de theosofen bestaat er naast de fysische wereld ook een etherisch, een astraal, een mentaal en een spiritueel niveau en kan men door introspectie en studie zijn derde oog ontwikkelen, om zo inzicht te krijgen in de verborgen dimensies van het spiritueel niveau.

Af Klint is ontgoocheld door Steiners afwijzing en ze zal haar werk voor de *Målningarna till Templet* pas in in 1912 hernemen. Ze heeft haar vroegere mediamieke methode opgegeven en maakt nu zuiver op basis van introspectie *De US reeks* (groep VIII). In 1915 schildert ze 24 werken voor de reeks IXa *Svanen (De Zwaan)* en de reeks IXb, *De Duif*; 14 werken waarin abstracte hartvormen, bovenaan en op de punt onderaan gesteund met een kruis, duidelijk christelijke symbolen, omringd zijn door astrologische tekens.

Ten slotte schildert ze in 1915 haar magistrale reeks X, drie *Altarbild (Altaarstukken)*, pure abstractie, waarvan het eerste schilde-

rij, met een driehoek in gerasterde regenboogkleuren culminerend in een stralende zon, een krachtige mystieke sfeer oproept. Klint gaf in deze Altaarstukken de essentie van haar opdracht weer, i.e. de terugkeer naar de Eenheid, de Spirituele evolutie van de Mensheid. Tijdens deze tweede periode geeft ze in 1913 les over spirituele ontwikkeling in Stockholm en neemt ze nog deel aan het Congres van Theosofische Vereniging. Maar in 1915 verlaat ze uiteindelijk die Vereniging.

AF KLINTS SYSTEMATISCHE BESTUDERING VAN HAAR EIGEN WERK
Na het beëindigen van *De Schilderijen voor de Tempel* besluit ze dat die reeksen samen moeten blijven, want het is een *Gesamtkunstwerk*, wel degelijk bedoeld om te tonen in een fysische tempel, waarvan ze de plannen later ontwerpt. Ze maakt wel een 'draagbare versie' in tien 'Blauwe Boeken', waarin ze, per reeks, van elk werk rechts een zwart-wit foto en links een gekleurde tekening van de doeken toont (met details over hun afmeting, datum van creatie, enz). In 1916 maakt ze 144 waterverftekeningen voor de Parsifal reeks en in 1917 de Atoom reeks. Ze systematiseert haar werk en dicteert haar tekst (meer dan 2000 blz) aan Anna Ljungberg.

In 1920 sterft haar moeder en verhuist ze met Thomasine Anderson, haar moeders vroegere verpleegster, naar Helsinborg. Anderson wordt haar 'partner in crime' tot haar dood in 1940. Ze worden lid van de Antroposofische Beweging en bezoeken samen voor de eerste keer het (op 31 december 1922 afgebrande houten) Goetheanum in het Zwitserse Dornach. Ze geeft haar ge-

ometrische abstractie op en gaat nu in haar waterverf schilderijen vooral de nadruk leggen op kleur. Ze schrijft een groot aantal notitieboeken en o.m. de botanische studie *Over het Kijken naar Bloemen en Bomen*, vertaald in het Duits (voor Steiner) door Anderson.

Tussen 1921 en 1930 reizen ze nog acht keer naar Dornach, waar in 1928 het nieuwe betonnen Goetheanum wordt ingehuldigd. In 1920 ontmoet af Klint

in Dornach ook de Nederlandse eurythmiste Peggy Kloppers-Moltzer, die ze later, met uitgevers van het tijdschrift *Wendingen* in Amsterdam zal opzoeken met het oog op een (nooit gehouden) tentoonstelling.

De dood van Steiner in 1925 moet haar sterk hebben geraakt; er bestaan geen schilderijen of notities voor de periode 1925-1930. In 1928 reist ze wel naar Londen voor een bijeenkomst van de *World Conference on Spiritual Science*. Op voorspraak van Kloppers-Moltzer houdt ze er op 25 juli een voordracht en toont er haar werk (waarschijnlijk de *Altaarstukken*). Verdere details zijn niet gekend; op een bepaald ogenblik heeft af Klint het meeste van haar correspondentie vernietigd. Er bestaat wel een aankondiging in het programmaboek van de conferentie.

Haar plannen voor de Tempel (die nooit gebouwd werd) tekent ze in 1931: het is een toren met een centrale spiraalvormige trap die moet culmineren bovenaan in de ruimte voor de drie *Altaarwerken*. Als locatie kiest ze Ven, een eiland in de Sont (waar de zestiende-eeuwse Deense sterrenkundige Tycho Brahe twee observatoria had). Ze leeft samen met Anderson tot diens dood in 1940 en sterft zelf na een ongelukkige val uit een auto op 21 oktober 1944 in Osby, Djursholm, bij haar nicht.

Op 9 oktober schreef ze in haar laatste notaboek: *Je hebt mysteriedienst voor je, en zal je heel snel realiseren wat er van je wordt verwacht.*

Het vorige jaar had ze de Zweedse antroposoof Olof Sundström ontmoet, die er bij haar dood voor zorgde dat al haar werken (opgestapeld in haar atelier op het eiland Munsö) uit hun kaders werden gehaald en opgerold, genummerd, geïnventariseerd, en naar het appartement van haar neef en erfgenaam Erik af Klint gebracht. Haar boeken had ze aan de openbare en universiteitsbibliotheek van Lund gegeven, de universiteitsstad aan de Sont in het uiter-

ste Zuiden van Zweden, waar ze de laatste tien jaren van haar leven had gewoond.

DE BELANGSTELLING VOOR HET SPIRITISME, EEN WEERSPIEGELING VAN DE ZEITGEIST

Uiteindelijk bleek dat af Klint met sommige van haar vroegste werken waarschijnlijk als eerste (nog voor Kandinsky, Kupka, Malevich en Mondriaan) de richting van de niet-figuratieve schilderkunst was ingeslagen. Maar in tegenstelling tot haar mannelijke collega's werkte ze alleen, vormde geen school, en door haar welgestelde kennissenkring had ze ook geen zware financiële noden. Samen met haar moeder leefde ze van het pensioen van haar vader-kapitein aan de Koninklijke zeevaartschool, die in 1898 was gestorven, van de royalty's van de verkoop van zeevaartkaarten, getekend door haar maritiem onderlegde voorouders, en van de opbrengst van het familie landgoed.

Haar werk resoneerde wel met een tijdsgeslacht, waarin belangstelling voor het spiritisme was doorgedrongen tot een intellectuele elite vanaf het einde van de negentiende eeuw. Het was een periode waarin de ontdekking van het atoom, de Röntgen fotografie en het elektromagnetisme wetenschappelijk het bestaan van een 'onzichtbare wereld' hadden aangetoond. Ook het spiritisme ging op zoek naar een onzichtbare wereld.

Spiritisme gaat ervan uit dat de dood geen wezenlijke verandering in de geest van de mens teweegbrengt. Door de dood scheiden lichaam en geest zich, maar terwijl het lichaam achterblijft, leeft de geest verder. Spiritisme was op het einde van de negentiende eeuw niet enkel de ruimte waar mensen wetenschap en religieus geloof konden samenbrengen, maar ook waar séances hun hiervoor een bewijs konden geven. Het echtpaar Marie en (vooral) Pierre Curie namen toen deel aan zulke séances, de Franse fysioloog en Nobelprijs winnaar Charles Richet (anafylactische shock) was een verwoed onderzoeker naar de verschijnselen opgewekt in de séancekamer, net als de Britse chemicus Sir William Crookes, uitvinder van spectroscopie en bekend voor zijn omstrede ontmoetingen met de *geest* van Katie King via het medium Florence Cook.

Interessant in dit verband was de tentoonstelling *Not Without my Ghosts. The artist as medium*, een tentoonstelling die in 2021 door het UK reisde. Hier werden, niet toevallig, uitsluitend werken van vrouwelijke schilders, geïnspireerd door het spiritisme, getoond. Eén naam om zeker te onthouden is die van *Georgiana Houghton* (1814–1884), een Britse kunstenares en spiritistisch medium. Ze schilderde haar eerste aquarellen vanaf 1859, tijdens spiritistische séances. Haar geleider geesten waren o.a. die van de doofstomme kunstenaar Henry Lenny. Houghton hield een overzichtstentoonstelling met 155 van haar werken in 1871 in de New British Gallery, getiteld *Spirit Drawings in Water Colours*.

DE THEOSOFIE, INSPIRATIEBRON VOOR DE VROEGE ABSTRACTE SCHILDERKUNST

Maar het is vooral de Theosofische Vereniging die in mindere of meerdere mate de vroege abstracte schilderkunst heeft geïnspireerd. Deze Vereniging was in 1875 opgericht door de Russische filosofe en schrijfster Helena Petrovna Blavatsky, beter gekend als Madame Blavatsky (1831-1891) samen met Henry Steel Olcott.

Frantisek Kupka (1871–1957) had in Praag en Wenen gewerkt als spiritistisch medium voor hij in 1896 naar Parijs verhuisde. Hij vond inspiratie in de theosofie en het occulte en één van zijn belangrijkste theosofische bronnen was het boek *Gedachtevormen* van Annie Besant en Charles W. Leadbeater (zie *Portulaan* 134). Ook Piet Mondriaan (1872-1944) had in zijn vroege jaren de theosofische literatuur bestudeerd en was in 1909 lid geworden van de Nederlandse tak van de Vereniging. Michel Seuphor schreef later dat Mondriaans geloof was geëvolueerd van Calvinisme naar Theosofie en van Theosofie naar Neoplasticisme. Mondriaan hield trouwens niet zo van de term '*De Stijl*' (vooral gepromoot door Theo van Doesberg) en gebruikte liever de term '*Nieuwe Beelding*'.

Ook Wasily Kandinsky (1866-1944) had de boeken van Blavatsky, Besant en Leadbeater bestudeerd en schreef in 1912 het theoretische werk *Über das Geistige in der Kunst* (*Over het Spirituele in de Kunst*). In het eerste deel van

zijn boek, over Algemene Esthetiek, schrijft hij over de roep naar een spirituele revolutie in de schilderkunst, die kunstenaars zal toelaten (net als musici) hun innerlijk leven in abstracte, niet-materiële beelden uit te drukken. In het tweede deel, specifiek over de schilderkunst, analyseert hij de psychologie van de kleuren, de taal van de vormen, enz.

De invloed van de theosofie op het ontstaan van de abstracte kunst en het modernisme is lang onder de mat geschoven. Een oprukkend rationeel, wetenschappelijk wereldbeeld, gepaard met om zich heen grijpende secularisatie, maakte dat de esoterische, occulte connecties van de pioniers van de abstracte kunst vaak werden verzwegen.

Misschien hadden af Klint en Steiner wel gelijk te denken dat de tijd nog niet rijp was voor haar werken in 1908...

Wat te denken van schilderes *Ithell Colquhoun* (1906-1988), lid van Aleister Crowley's *Thelema* groep en getraind in astraal reizen en oproepen van geesten en engelen. Ze werd uit de *British Surrealist Group* gezet toen ze haar occulte associaties niet wou afzweren.

Zoals reeds gezegd gebruikten de surrealisten ook het automatisch schrift, maar dan wel in de geest van Freud in een zoektocht naar het onbewuste. André Breton was wel degelijk op de hoogte van Spiritistische kunst en gebruikte als illustratie van automatisch schrift o.m. een *Dessin Médiamique* uit 1909 van een zekere Madame Fondrillon, maar om met Breton te spreken: *de doden kunnen niet communiceren met de levenden.*

Of toch wel? Stof voor verder onderzoek, lees er maar eens het boek *Signalen uit een Verzwegen Wereld* van Ludo Noens over...

P.S. René Magritte was korte tijd gelieerd met de eerste Belgische abstracte kunstenaars Servranckx, Bourgeois en Flouquet, maar ook hij ging al snel een andere richting uit.

Referenties

- Hilma af Klint. *Painting the Unseen*. Catalogoog van de Tentoonstelling met gelijknamige titel in de Serpentine Gallery in Londen, maart - mei 2016, Koenig Books. ISBN 978-86335-894-5
- Hilma af Klint. *Visionary*. Eds. Kurt Almqvist & Louise Belfrage. Bloemlezing van essays van een seminar ter gelegenheid van de opening van de tentoonstelling *Hilma af Klint: Paintings for the Future* in oktober 2018 in het

Solomon R. Guggenheim Museum in New York. Copyright: Bokförlaget Stolpe, 2020.

• Hilma af Klint. *Artist, Researcher, Medium*. Catalogoog van de tentoonstelling in het Moderna Museet in Malmö, 4 april-27 september 2020. Hatje Cantz Verlag GmbH, Berlijn. ISBN 978-7757-4740-0.

• Robert Weinberg. *The Medium is the Message*. Fortean Times 401, januari 2021, blz 40-45.

• Not Without my Ghosts. *The artist as medium*. Hayward Gallery Publishing. 2021. ISBN 978-85332-373-7.

• Ludo Noens. *Gedachtevorm en Tulpa*. Portulaan 134, jrg 34, 2de kwartaal 2018.

• Ludo Noens. *Sprong in de Schemerzone*. *Wenken uit een ander universum*. Uitg. Aspekt, 2015. ISBN 978-94615-378-05

• Ludo Noens. *Signalen uit een Verzwegen Wereld*. *Het Mysterie en de ontstolen dimensie*. Uitg. Aspekt, 2023, ISBN 978-94646-294-53

• Julia Voss. *Hilma af Klint, a biography*. The University of Chicago Press. 2022. ISBN 13-978-0-226-68976-0 . De eerste gedetailleerde biografie op basis van al de stukken uit de *Hilma af Klints Verk*, waarvoor de Duitse Julia Voss de Zweedse taal leerde om alles te kunnen ontcijferen.

Eerder verschenen in Portulaan nr.147, blz.6-13, 2021. Bijgewerkt op 16 mei 2023.